

SPECIFIEKE KENMERKEN VAN DE LIMBURGSE ECONOMIE

In de tweede helft van januari 1985 hekelde een aantal dagbladen het beleid van het provinciaal bestuur van Limburg naar aanleiding van acties voor uitbreiding van het aantal nachtvluchten vanaf Maastricht Airport. Peter Kroon begon een uitvoerig artikel in *Trouw* op 23 januari met de volgende volzin: 'De sterke Limburgse lobby heeft onder aanvoering van gouverneur Kremers opnieuw toegeslagen. Het Kabinet is overstag gegaan en een heel stuk verder tegemoet gekomen aan de Limburgse eisen dan sommige bewindslieden wensten'.¹ In een uitvoerig overzicht van de gebeurtenissen lichtte Kroon toe dat de spanning tussen het Provinciaal Bestuur en het Kabinet in hoog tempo was opgevoerd. Hoewel al sedert jaren vanuit Limburg werd aangedrongen op uitbreiding van het Zuidlimburgse vliegveld, werd het begin van de lobby ten gunste van Beek door de critici bepaald op midden december 1984. Wat gebeurde er sedertdien? Op 18 december maakten Gedeputeerde Staten van Limburg bekend dat een aanmerkelijke uitbreiding van de nachtvluchten vanaf Maastricht Airport noodzakelijk was; verschillende koeriersdiensten hadden besloten uit Beek te vertrekken, omdat het vliegveld 's nachts te lang was gesloten. Op 20 december gaf premier Lubbers telefonisch te kennen dat de Oost-Westbaan versneld kon worden gebouwd. Desondanks werd nog diezelfde dag een motie in Provinciale Staten aangenomen, waarin het kabinet werd gevraagd in afwachting van de bouw van de nieuwe start- en landingsbaan nu al nachtvluchten vanaf de oude baan toe te staan. Een dag later legde ook de Minister-President verband tussen de bouw van de nieuwe baan en de nachtvluchten. Onder druk van Minister Winsemius werd de zaak echter omgekeerd. De premier verklaarde dat de beschikking betreffende de bouw van de nieuwe startbaan pas kon worden getekend, als er een goede regeling voor de nachtvluchten was gevonden. Gouverneur Kremers reageerde geprikkeld. Op 3 januari 1985 voegde de Minister van Verkeer en Waterstaat zich bij de tegenstanders van de nachtvluchten. Zes dagen later liet Minister Winsemius weten niet mee te werken aan een oplossing van de problemen rond het nachtvluchtverbod. Voor enkele dagen werd het nu rustig rond Beek.

¹ P. Kroon, *Uitbreiding nachtvluchten Beek dank zij sterke Limburgse lobby*, in: *Trouw*, 23 januari 1985.

Een andere kwestie eiste alle aandacht op. Ten gevolge van het ingrijpen van de Minister van Financiën werd de tweede speerpunt uit het regionale economisch beleid – de uitvoering van een tweewegkabelexperiment – naar de prullemand verwezen. De daarvoor beschikbare rijksbijdrage werd bijna gehalveerd, zodat het kabelnet in Maastricht, Heerlen en Kerkrade niet geschikt kon worden gemaakt voor tweeweg-verkeer. Gouverneur Kremers was furieus en dreigde de provinciale bijdrage ad twintig miljoen gulden in te trekken, zodat het hele experiment ten dode opgeschreven scheen. Diezelfde 17de januari reageerden Provinciale Staten op de strubbelingen. De Staten spraken in een motie uit, dat het dagelijks bestuur van de Provincie niet langer over economische aangelegenheden met het kabinet mocht praten, zolang de kwestie van de nachtvluchten niet was opgelost. De volgende dag ging het kabinet overstag: mits een geluidsisolatieplan tot stand kwam kon een beperkt aantal nachtvluchten worden uitgevoerd. Minister Winsemius verdroeg zijn verlies moeilijk. Hij sprak van onverantwoorde druk van de Limburgse belangengroepen. Tegenstanders van het vliegveldproject wezen op een onbehoorlijke lobby met partijpolitieke bijbedoelingen: het CDA zou zijn aanhang in Limburg kost wat kost willen behouden. Gouverneur Kremers meende daarentegen dat van het bestuur van een provincie in nood mag worden verwacht dat zij met alle middelen streeft naar verbeteringen in de economische structuur.

Hoewel het debat over de vliegveldkwestie nog lang niet was afgelopen en diverse besluiten een dubbele bodem bezaten, zoals de vereiste goedkeuring van het isolatieplan door de besturen van de gemeenten die aan het vliegveld grenzen,² lijkt dit overzicht van één maand Limburgse politiek voldoende om een fundamentele vraag te stellen: worden de Limburgse bestuurders gedreven door de behoefte hun verworven macht te handhaven of zijn de economische problemen van Limburg zo specifiek, dat zware politieke druk gerechtvaardigd is.

De eerste vraag is alleen op indirecte wijze te beantwoorden, omdat het welhaast is uitgesloten de zielerorselen van de regionale politici volledig te ontleden. Als wij echter zouden kunnen aantonen, dat de problemen van Limburg heel bijzonder zijn en dat de uitbouw van het vliegveld Beek voor het creëren van nieuwe perspectieven van essentieel belang is, dan zou de opstelling van het provinciaal bestuur in deze kwestie verantwoord zijn, alsook het gebruik van pressiemiddelen die gewoonlijk vooral door actiegroepen worden aangewend.

² Meerssen onkundig woningisolatieplan, in: *Limburgs Dagblad*, 15.1.1985.

Bijgevolg wil ik nagaan of Limburg inderdaad structurele economische problemen kent, zo ernstig, dat zij alleen door een wijziging in de samenhang tussen sociaal-economische grootheden kunnen worden opgelost. Om de slecht functionerende economische structuur van dit gewest te ontleden kan niet worden volstaan met een schets van de mijnsluitingsproblematiek, maar dient veel verder te worden teruggerepen in het verleden. Door de sluiting van de mijnen werd Zuid-Limburg immers niet voor het eerst met fundamentele economische moeilijkheden geconfronteerd. Dat gebeurde al tweemaal eerder. Het gewest maakte deel uit van het gebied, waar de vroegste industrialisatiegolf op het continent van Europa plaats vond. Nadat deze industrialisatiepoging was mislukt, raakte nagenoeg dezelfde streek betrokken bij de eerste pogingen in Nederland een fabriekmatige productie van consumptiegoederen tot stand te brengen. Toen ook dit experiment na ongeveer twee generaties was vastgelopen, werd omstreeks 1900 een ongehoord snelle industrialisatie op gang gebracht door de introductie van een grootschalige, moderne mijnbouw. Helaas is ook die ten gronde gegaan. De mislukking van drie achtereenvolgende pogingen de nijverheid een centrale rol in het economisch leven te laten spelen, heeft ertoe geleid – zo zal ik proberen duidelijk te maken – dat een reeks sociaal-economische problemen die bij elke industrialisatiegolf de kop opstak, nooit werkelijk tot een oplossing werd gebracht, maar als het ware steeds dieper binnendrong in de structuur van de samenleving. Pas in de laatste jaren zijn voor deze kwesties langzaam maar zeker systematisch oplossingen aangedragen, zodat perspectieven zijn ontstaan voor de ontwikkeling van een economie die in structureel opzicht vergelijkbaar is met hoog ontwikkelde regioes in binnen- en buitenland zodat ook in Limburg een vorm van groei kan ontstaan die zichzelf in stand houdt.

Laten wij echter niet vooruitlopen op de uitkomsten van het onderzoek, maar episode na episode nagaan wat er is gebeurd en welke kwesties telkens weer zijn gerezen.

I. Huisnijverheid in de textielsector in de 18e eeuw

Allereerst dienen wij aandacht te besteden aan de ontwikkeling van een grootschalige textielnijverheid in de 18e eeuw. De vervaardiging van wollen stoffen verloopt via een ingewikkeld proces. Vooral bij de productie van laken, een textielsoort die in de 18e eeuw in het zuidelijk deel van Nederlands Limburg en in de aangrenzende delen van de Eifel en de Ardennen veel werd vervaardigd, komen tal van handelingen te pas, zoals kammen, kaarden, wassen, spinnen, weven, noppen, vollen, scheren en appreteren. Een heel belangrijk onderdeel van het productieproces is ook het verven.

Dit onderdeel kon destijds plaats vinden tussen het spinnen en het weven – dan konden uit de geverfde wol meerkleurige stoffen worden vervaardigd. Het verven kon ook gebeuren na het vollen, zodat éénkleurige stoffen werden verkregen. Eeuwenlang werd dit productieproces georganiseerd door wevers, de zogenaamde drappiers. Zij verstrekten opdrachten aan vollers, droogscheerders en appreteurs om de geweven stoffen af te werken en lieten de voorbereidende werkzaamheden, zoals kaarden, wassen en spinnen veelal door hun huisgenoten verrichten. De verkoop van het eindproduct op ver weg gelegen markten was gewoonlijk in handen van kooplieden.

Een betrekkelijk kleine wijziging in het productieproces die tussen 1740 en 1750 in Aken werd doorgevoerd had na korte tijd een totale reorganisatie van de bedrijfstak tot gevolg. In die stad begon men omstreeks 1740 massaal de tot dan toe gebruikelijke dierlijke en plantaardige verfstoffen te vervangen door minerale verfstoffen, zoals ijzeroxydezouten, waarmee z.g. Berlijns blauwe en bij hoge concentratie diepzwarte stoffen konden worden verkregen.³ De nieuwe producten bleken vanwege hun fraaie kleuren zeer gewild. Vooral in Oost-Europa, maar ook in Turkije, Italië en op het Pyrenee's schiereiland zagen kopers uit naar het textiel uit de omgeving van Aken. De gestegen vraag leidde ertoe dat een aantal belangrijke kooplieden op grote schaal opdrachten ging verstrekken aan thuiswerkers in de omgeving van de stad om voldoende laken te vervaardigen. Zij werden ingeschakeld bij een onderdeel van het productieproces.

Deze beslissing heeft grote gevolgen gehad. Het te werk stellen van allerlei plattelanders maakte een heel nieuwe bedrijfsorganisatie nodig. De eerste moeilijkheid die zich voordeed was van milieu-technische aard. Zowel het grondwater als het oppervlaktewater is in Zuid-Limburg bijzonder kalkhoudend. Kalkdeeltjes die achterblijven in de ruwe wol bij het wassen of het vollen – een techniek om o.a. met behulp van water de stof voldoende dichtheid te geven – bleken schadelijk voor het verfproces. De kalk zorgde voor een verkleuring van het laken en droeg er toe bij dat de minerale verf bij het dragen en wassen van de kledingstukken onder invloed van het zonlicht verschoot. Het was dus zaak wol en geweven stoffen niet in aanraking te laten komen met kalkhoudend water. Dit impliceerde dat alle behandelingen waarbij water nodig was, plaats vonden in de Eifel, de oostelijke Ardennen of in het zuid-oosten van de gemeente Vaals, waar geen kalk in de beken voorkwam. Alleen al deze omstandigheid dwong de

³ A.J. Roth, *Die Aachener Farbindustrie von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*, dissertatie, Köln 1924, p. 19-20.

kooplieden zich niet langer geheel op de drappier te verlaten, maar grondstoffen en halffabricaten van de ene plaats naar de andere te vervoeren. Organisatieproblemen vloeiden voort uit de omstandigheid dat voor elke wever tenminste drie spinsters nodig waren. De snel toegenomen afzet van lakense stoffen maakten het in vele gevallen onmogelijk het kaarden en spinnen nog langer geheel binnen het gezin van de drappier-wever uit te voeren. Arbeidsspecialisatie was in toenemende mate nodig.

Er zijn echter ook andere factoren van belang. De grote vaardigheid en specialistische kennis, nodig voor het verven van wol of van stoffen, dwong de kooplieden voor dit onderdeel van het productieproces een beroep te doen op Akense textielververs, die als enige de nieuwe technieken beheersten. Het scheren en appreteren van de lakens lieten de kooplieden steeds meer in eigen beheer uitvoeren, omdat de eisen van de diverse afnemers aanzienlijk verschilden: de Russische klanten vroegen vanwege het daar heersende klimaat zware stoffen, de Zuideuropese afnemers daarentegen lichte stoffen en de harem��ames in Turkije, die ook tot de vaste klantenkring behoorden, wensten een bijna doorzichtig laken. Dergelijke speciale wensen verlangden een nauwgezet toezicht van de kooplui op een aantal fasen in het productieproces. Dit had tot gevolg dat de kooplieden de rol van coördinator in het productieproces overnamen en dat de wevers degradeerden naar het niveau van personen die per geleverde dienst werden betaald en afhankelijk waren van verstrekte opdrachten.⁴ Sedertdien noemen de documenten de managers in de textielnijverheid lakenfabrikanten en de voormalige drappiers lakenweversbazen.⁵

De moderne bedrijfsorganisatie werd in Zuid-Limburg in hoofdzaak geïntroduceerd door fabrikanten uit de streek ten zuiden van Aken. De eerste die in Zuid-Limburg een filiaal begon, was een lid van de Burtscheidse fabrikantenfamilie Von Lövenich. Diens zwager, P. Heilgers, had sedert 1754 de leiding van een productiebedrijf in Maastricht. De komst van Johann Arnold von Clermont naar Vaals in 1761 leidde de doorbraak naar de moderne productiewijze in. Sedertdien werd de lakenfabricage in Zuid-Limburg meer en meer beheerst door een tiental grote fabrikanten uit Aken, Burtscheid, Monschau en Eupen, waarin bekende textielfirma's als Nellis-

⁴ P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe siècle et le debut du XIXe siècle*, Liège 1948; M. Barkhausen, Der Aufstieg der rheinischen Industrie und die Entstehung einer industriellen Grossburgertum, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, Bd. XIX, 1954, p. 135-177; H. Kisch, *Die Hausindustriellen Gewerbe am Niederrhein vor der industriellen Revolution*, Göttingen 1985, p. 258-316.

⁵ G.A. Vaals, zie de stukken ad A.J. en J.A. van Clermont, Wilhelm Blümm, J.F. Brassard, Van Lövenich, etc. passim.

sen, Claus, Pastor, Scheibler en Schlösser samen met de reeds genoemden, Von Lövenich en Von Clermont, een hoofdrol speelden. Zij hadden allemaal hun hoofdvestigingen in de omgeving van Aken en lieten, met uitzondering van Von Clermont, hun Limburgse activiteiten leiden door een lakenweversbaas of een directeur, die soms reeds langer in de streek werkzaam was, maar veelal iemand die vanuit het moederbedrijf naar de nieuwe vestiging werd gestuurd.⁶ Om deze reden heb ik in een eerdere studie over dit onderwerp gesproken van een marginale industriële activiteit, geïnitieerd door vreemdelingen, waar Zuid-Limburg vanwege de heersende hausse min of meer toevallig bij betrokken raakte.

Omstreeks 1760 letten de fabrikanten bij de keuze van een vestigingsplaats minder op de aanwezigheid van geschikt water dan op de aanwezigheid van geschikt personeel. In de eerste jaren van de industrialisatie leverde het werven van personeel, in staat met een vaste regelmaat te werken en arbeidsdiscipline te aanvaarden, overal in Europa grote moeilijkheden op.⁷ De meeste ondernemers gingen ervan uit dat zij minder met dit probleem zouden worstelen als zij hun fabrieken vestigden in plaatsen met een nijverheidstraditie en indien zij alleen bij gelegenheid extra arbeidskracht inhuurden op het platteland door ad hoc opdrachten te verstrekken aan thuiswerkers. Dit verklaart de aanvankelijke voorkeur voor Maastricht en Vaals als vestigingsplaats voor lakenfabrieken. In Maastricht kwam sedert 1579 nauwelijks nog textielnijverheid voor, maar er waren wel enige andere vormen van industrie aanwezig. Al in 1685 was er vanwege de heersende werkloosheid een gunstig vestigingsklimaat voor textiel fabrieken geschapen door het lidmaatschap van een gilde niet langer verplicht te stellen voor hen die wollen stoffen fabriceerden. In Vaals was sinds 150 jaar metaal- en textielnijverheid aanwezig. Ook tijdens de hausse in de jaren tachtig van de 18e eeuw gaven de fabrikanten opnieuw de voorkeur aan vestiging in centra, zoals Eijsden en Valkenburg, waar traditioneel althans enige nijverheid voorkwam. Het heen en weer slepen van wol en geweven stoffen naar de vollerijen en ververijen in de buurt van Aken leek hen te prefereren boven vestiging in plattelandsgemeenten, waar onvoldoende ervaren werkkrachten aanwezig waren. Dit hinken op twee gedachten leidde ertoe dat tal van bedrijven een heel kort leven was beschoren. Bij de eerste tekenen van

⁶ J.C.G.M. Jansen, Problemen rond een marginale activiteit: De textielindustrie in Zuid-Limburg 1750-1800, in: *Handelingen van het Vijfde Nationaal Congres voor industriële archeologie*, Genk 1979, p. 89-98.

⁷ E.P. Thompson, Time, work-discipline and industrial capitalism, in: *Essays in Social History*, ed. by M.W. Flinn en T.C. Smout, Oxford 1974, p. 39-77.

daling van de afzet, werd de productie weer geconcentreerd in de moederbedrijven, omdat de kosten er lager waren. Het beste voorbeeld daarvan is Eijsden, waar leden van de familie Scheibler uit Monschau achtereenvolgens in 1775 en 1786 textielbedrijven oprichtten, die in beide gevallen slechts drie jaar bestonden. Ook de Eijdsense vestiging van Matthias Offerman uit het vlak bij Monschau gelegen Ingenbroich uit 1788 was slechts gedurende een paar jaar actief. In 1790 werd het bedrijf voor het laatst vermeld.⁸ Niettemin waren het modelbedrijven, die zelfs door leden van de Raad van State met een bezoek werden vereerd.⁹ In Maastricht verdween tijdens afzetcrises telkens een hele reeks bedrijven. De hoge transportkosten waren aanleiding de bedrijven, gelegen ver van geschikt stromend water, het eerst te sluiten.

De enorme gevoeligheid van de textielnijverheid voor crises hield ook in dat het personeelsbestand van de lakenfabrieken geweldig varieerde. Von Clermont had in Vaals in goede tijden wel tweeduizend mensen aan het werk en in slechte dagen hoogstens vierhonderd.¹⁰ De inkomsten van de arbeidskrachten was heel onzeker. De lonen stonden constant onder druk, omdat het leeuwendeel van de arbeidskrachten thuiswerkers waren, die in de textielindustrie een bijverdienste zagen, waardoor het de fabrikanten mogelijk was in drukke tijden hun actieradius te vergroten en opwaartse druk op de lonen te vermijden. Dit impliceerde wel extra kosten vanwege de noodzaak de grondstoffen en de halffabrikaten over een grotere afstand te transporteren.

De nieuwe organisatie van de Zuidlimburgse textielnijverheid bracht heel wat problemen met zich. Zoals gezegd, werden veel lakens verkocht naar Oost-Europa, Spanje, Portugal en Italië, alsmede naar Turkije. De betaling van dit soort leveranties liet vaak heel lang op zich wachten. Een krediettermijn van anderhalf à twee jaar was heel gewoon. Dientengevolge vertoonde de balans van de textielbedrijven een eigenaardig beeld. Omstreeks 1790 hadden zowel Von Clermont als Scheibler meer dan 50% van hun vermogen uitstaan bij afnemers, terwijl slechts 5 à 6% was geïnvesteerd in vaste activa. Vooral in roerige tijden konden grote verliezen ontstaan omdat de klanten niet op tijd betaalden.¹¹ Omdat grondstoffen, halffabrikaten en voorraden

⁸ R.A.L., Landen van Overmaze, Civiele processtukken, ad 1775-1777, 1786-1789 en 1788-1790.

⁹ Cfr. *De Navorscher* 1894, p. 466.

¹⁰ [J.A. von Clermont], *Freyemüthige Betrachtungen eines Weltbürgers zum Wohl von Aachen*, Frankfurt 1788.

¹¹ Barkhausen, o.c., p. 159-160. Zie ook: [Von Clermont], o.c.

bovendien ongeveer 40% van het bedrijfskapitaal opslokten, deden de fabrikanten vaak een beroep op bankiers om sneller aan geld te komen. Uit de rekeningen van de Maastrichtse fabrikant Henri Pelerin¹² blijkt dat hij vooral was aangewezen op de diensten van Luikse en Brusselse bankiers, hetgeen zijn afhankelijkheid van het buitenland versterkte. Omstreeks 1770 introduceerden deze banken een nieuw rekening-courant systeem; onmiddellijk na verzending van een partij lakens naar verre oorden crediteerden de banken de fabrikant voor de waarde van de geleverde goederen. Dikwijls stuurden deze bankiers hem voor dit bedrag dadelijk nieuwe grondstoffen zodat hij opnieuw zaken kon doen, maar ook nog dieper in de schuld raakte als een betaling uitbleef. Dit systeem stimuleerde vanzelfsprekend méér de ontwikkeling van het bankwezen, dan de uitbouw van de nijverheid.

De marktomstandigheden waren ook niet altijd even gunstig en noopten tot snelle aanpassingen. In de jaren zeventig en tachtig waren de verkopen vooral op veraf gelegen gebieden gericht. Vanzelfsprekend ontwikkelde de mode in de kleding en het interieur zich in dagen niet overal op dezelfde wijze. Dat vereiste voortdurend aanpassingen aan gewijzigde omstandigheden, waarbij gemakkelijk vergissingen konden worden gemaakt, zodat op krediet geleverd textiel als ongeschikt voor de verkoop terugkwam. De veranderingen in de vraag naar dunnere stoffen vereisten herhaaldelijk verbeteringen van de techniek van het scheren, die dan ook in de loop van de jaren zeventig werden ingevoerd. De zich steeds wijzigende vraag naar bepaalde kleuren leidde ertoe dat de ververij en de appretage onder direct toezicht van de fabrikant moesten worden gesteld. De fabricage van stoffen die afwisselend meer of minder dicht geweven moesten zijn, verlangde vervolgens dat ook het vollen in handen van de fabrikanten werd geconcentreerd. Dientengevolge gingen zij over tot de bouw van fabrieken die geleidelijk werden uitgebreid. In enkele gevallen zijn die bedrijfsgebouwen bewaard gebleven. Zo wordt hedentendage het gebouw van Von Clermont in Vaals als een van de belangrijkste en oudste industriële archeologische monumenten van Nederland door Monumentenzorg gekoesterd.¹³

De bloei van de textielnijverheid in Zuid-Limburg heeft slechts één generatie geduurd. Omstreeks 1790 werd de uitbouw van deze bedrijfstak afgebroken, zowel tengevolge van economische omstandigheden, als van de algemene versobering in de kleding die volgde op de Franse Revolutie. Wanhopig probeerden de fabrikanten nieuwe afzetmarkten te vinden in West-Europa en overzee, zonder al te veel succes. In 1792 werd het aantal

¹² R.A.L., Archief H. Pelerin, Rekeningboeken.

¹³ J.F. van Agt, *Zuid-Limburg: Vaals, Wittem en Slenaken*, 's Gravenhage 1983, p. 82-102.

werkloze textielarbeiders in de driehoek Aken-Monschau-Verviers op tenminste 30.000 geschat.¹⁴ In 1800 was de productie ten opzichte van de al ongunstige jaren 1790-1794 nog eens bijna gehalveerd. Tal van fabrikanten besloten toen het productieproces te mechaniseren. Zij schaften spinmachines aan om de kosten te drukken. De aanschaf van een tiental machines door Von Clermont in 1810 betekende de introductie van het gemechaniseerde wollenstoffenbedrijf in Limburg. Ondanks deze pogingen tot vergroting van de arbeidsproductiviteit daalden de privé-vermogens van de fabrikanten sterk. In 1812 was er een reeks faillissementen waarbij o.a. Schlösser, Scheibler en Von Clermont betrokken waren.¹⁵

Hoewel de meeste bedrijven het werk spoedig hervatten, ontstond van 1815 af een heel nieuwe situatie. Enerzijds concentreerden de meeste fabrikanten hun activiteiten in grote bedrijven in Aken, Monschau, Eupen en Verviers, waar het gehele productieproces bijeen werd gebracht, anderzijds leverden de nieuwe grenzen tussen Nederland en Duitsland grote problemen op. Het koninkrijk Pruisen nam dadelijk na de aftocht van Napoleon maatregelen om Nederlands textiel door middel van hoge invoerrechten te weren, zodat de in Zuid-Limburg gevestigde fabrikanten in een isolement geraakten. Illustratief voor de achteruitgang zijn de cijfers omtrent de werkgelegenheid: tussen 1786 en 1788 waren in het huidige Limburg tenminste 5.000 personen werkzaam in de textielnijverheid. In 1816 hadden negen bedrijven in Vaals tesamen nog ongeveer 350 medewerkers. Elders in de provincie was er geen enkel bedrijf overgebleven met meer dan twintig werknemers.

Wij kunnen over deze eerste industrialisatiepoging een aantal concluderende opmerkingen maken. De invloed van vreemdelingen op de industriële activiteiten was groot. De vestiging van bedrijven vond plaats in gebieden die in politiek opzicht behoorden tot de Noordelijke Nederlanden, maar de ondernemers kwamen ofwel uit het hertogdom Gulik, een Duits vorstendom, ofwel uit de Oostenrijkse Nederlanden. Zij hadden in Zuid-Limburg doorgaans alleen filialen en zelfs, indien zij er metterwoon waren gevestigd, zoals de Von Clermonts, beschikten zij ook elders over grote bedrijven. Hun optreden in Zuid-Limburg was van marginale betekenis, afhankelijk van een gunstige conjunctuur en soms zelfs van de afzetmogelijkheden op deelmarkten.

Dientengevolge ging van hun optreden in deze regio weinig stuwkracht uit. Wij zagen al dat zij hun bankiers veelal in het huidige België zochten en dat

¹⁴ S.P. Ernst, *Histoire du Limbourg*, Vol. I, Bruxelles 1832, p. 136.

¹⁵ E. Barkhausen, *Die Tuchindustrie in Monschau, ihr Aufstieg und Niedergang*, Aachen 1925, p. 132-136.

zij de fabricage van verfstoffen gewoonlijk ook elders onderbrachten. Vanwege de kwaliteit van het Zuidlimburgse water waren zij gedwongen de volmolens – op een enkele na – in de Eifel en de Ardennen op te richten. De hier gevestigde bedrijven waren productie-eenheden, waar in bepaalde jaren weliswaar een aanzienlijk deel van de Limburgse bevolking werk vond, maar die geen andere vormen van bedrijvigheid en dienstverlening aantrokken en derhalve geen stuwende invloed uitoefenden.

Dit verschijnsel had tot consequentie dat de dienstverlening in Limburg bijzonder onderontwikkeld bleef. In de Nederlanden was er in het begin van de 19e eeuw geen provincie, waar zo weinig mensen in de dienstensector werk vonden als juist in Limburg. De gebrekkige ontwikkeling van de dienstensector en de afhankelijkheid van een groot deel van de bevolking van tijdelijke werkgelegenheid, die bovendien – zo blijkt uit de cijfers¹⁶ – nog flinke seizoenschommelingen vertoonde, had uiteraard een negatieve uitwerking op de inkomens en de vermogens. Het gemiddeld loon in de nijverheid lag in Limburg in 1819 duidelijk beneden het landsgemiddelde. Het stak schril af tegen dat in de nabijgelegen provincie Luik. Grote vermogens waren zeldzaam, behalve bij grootgrondbezitters. Elders in Europa werd het kapitaal voor de industrialisatie veelal bij hen gevonden.¹⁷ In Limburg was dit niet het geval. Integendeel, een aantal rijke handelaren en ambachtslieden had er tussen 1796 en 1812 bijna zijn hele vermogen belegd in geconfisceerd kerkelijk bezit, dat door de Franse overheid voor zeer lage prijzen openbaar was verkocht. Velen onder hen hadden inmiddels op hun nieuwe bezit grote verliezen geleden doordat de grondprijzen na 1815 zeer scherp waren gedaald. Zodoende waren slechts zeer weinigen in staat te investeren in de nijverheid. Overigens is het twijfelachtig of de gegoeden hun geld in de industrie zouden hebben gestoken, als zij het hadden gekund, omdat er geen traditionele autochtone ondernemersklasse bestond, zoals wij hiervoor zagen.

Tot slot van deze samenvattende opmerkingen over het verloop van deze eerste poging tot industrialisatie in Zuid-Limburg zij nog vermeld dat opkomst en neergang van de Limburgse textielnijverheid nauwelijks meer dan twee generaties vergden. De eerste aanzetten dateren van omstreeks 1760, de neergang vond tussen 1790 en 1820 plaats. De nijverheidstelling van 1819 vermeldde geen grootbedrijf meer in de textielsector.

¹⁶ Zie: I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, 's Gravenhage 1956, 2 dln.

¹⁷ Ph. Deane, *The first industrial Revolution*, Cambridge 1967, p. 49.

II. *De activiteiten van de Regouts*

Ondanks het voortduren van deze ongunstige voorwaarden voor industrialisatie gedurende de jaren twintig en dertig van de 19e eeuw, werd midden in de tijd waarin België zich van Nederland afscheidde, een nieuwe poging ondernomen om in het Limburgse de industrialisatie op gang te brengen. Leden van de familie Regout probeerden van 1834 af in Maastricht een industrieel imperium op te bouwen. De meeste initiatieven werden genomen door Petrus Regout. Hij had in 1826 of in de eerste maanden van 1827 een kristalslijperij opgericht, waar ruw kristal, afkomstig uit Luik en omgeving, werd geslepen. Bij het begin van de Belgische opstand in 1830 werkten in Regout's bedrijfje vermoedelijk slechts vier personen, allen Walen. Door de afscheidingsbeweging kwam Regout in moeilijkheden. Aanvankelijk werden goederen, afkomstig uit het niet door de Belgen bezette Maastricht, bij invoer in de Noordelijke Provincies belast met invoerrechten. Nadat Regout had aangetoond dat zoiets onjuist was, werd het door een wetswijziging mogelijk ruw glaswerk uit Val Saint Lambert vrij van rechten in Maastricht in te voeren, aldaar te slijpen en vervolgens als Maastrichts product vrij naar Holland door te zenden. Regout nam zijn kans waar en richtte binnen enkele maanden een fabriek met bijna honderd slijpstoelen in, aangedreven door een stoommachine gekocht bij Cockerill in Seraing. Toen de fabriek in Val Saint Lambert weigerde nog ruw kristal aan deze concurrent te leveren, richtte Regout onmiddellijk een eigen glas- en kristalblazerij op.¹⁸

Regout's activiteiten beperkten zich niet tot de glassector. In 1834 had hij tezamen met zekere J. G. Lambriex een spijkerfabriek opgericht. Na enkele maanden betrok hij ook zijn broer Thomas bij dit bedrijf; deze zou de spijkerfabricage van 1847 af alleen voortzetten.¹⁹ In 1836 vroeg Petrus aan het gemeentebestuur toestemming voor de start van de fabricage van aardewerk, een product waarin zijn familie van oudsher al handel had gedreven.²⁰ In 1842 richtte hij bovendien een geweerfabriek op, waarin oude vuursteengeweren van het Nederlandse leger tot percussiegeweren werden omgebouwd. Nadat hij op dit bedrijf een aanloopverlies van ruim vierduizend gulden had geleden, droeg hij deze fabriek na een klein jaar over aan het

¹⁸ A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*, Nijmegen 1959, p. 180-186.

¹⁹ Maenen, o.c., p. 152.

²⁰ H.C.W. Roemen, *Maastricht, Een geografische – hoofdzakelijk economisch-geografische – beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht*, Maastricht 1947, p. 158.

Rijk, dat de wapens voortaan zelf ombouwde.²¹ In 1850 bleek hij bereid als aandeelhouder toe te treden tot de vennootschap Lhoëst, Weustenraad en Co., de latere Koninklijke Nederlandse Papierfabriek. Voordat de productie in dit bedrijf evenwel op gang was gekomen, had Regout zijn aandelen al verkocht aan de Luikse bankier Frésart, die toch al bijna de helft van de 25 aandelen bezat.²² Tot de succesvolle ondernemingen van Regout behoorde ook zijn gasfabriek, waarvan de geschiedenis nogal ingewikkeld is. Nadat Nederland en België in 1839 eindelijk een duurzame vrede hadden gesloten, werd Regout's glas- en kristalfabriek heftig beconcurrereerd door Val Saint Lambert. In 1843 was daar de productie in de nachtelijke uren aanzienlijk vergemakkelijkt door het bedrijf met gas te verlichten. Regout was derhalve welhaast gedwongen deze techniek over te nemen. Hij zag echter in dat een gasfabriek, die alleen zijn eigen bedrijven moest verlichten, veel te kostbaar werd en hij ondernam pogingen toestemming te verkrijgen teneinde de openbare verlichting van de stad Maastricht te verzorgen. Hoewel dit door het stadsbestuur werd geweigerd, legde hij toch een glazen leidingnet aan door de stad, waarop gedurende een tiental jaren heel wat huizen en gebouwen waren aangesloten. In 1848 begon hij met gasleveranties. Zijn strijd met het liberale gemeentebestuur rond de distributie van gas zou Regout – het conservatieve lid van de Senaat – echter uiteindelijk verliezen. De Hoge Raad dwong hem in 1859 de glazen leidingen weer op te breken. De inmiddels opgerichte gemeentelijke gasfabriek kreeg het monopolie voor de levering van gas in de stad. Zijn eigen bedrijven zou Regout echter nog lang met gas uit de eigen fabriek verlichten.

De jaren veertig waren voor Regout's bedrijven moeilijk geweest. Tijdens de crisis van 1842 had hij de helft van het personeel van de glasfabriek ontslagen. Desondanks was hij de dans nog maar net ontsprongen. Hij had zelfs overheidssteun nodig gehad.²³ In 1848 tijdens een nieuwe crisis vermeed Regout bijna elke aanpassing van de bedrijfsomvang aan de gewijzigde marktomstandigheden. De voorraden liepen torenhoog op. Eind 1849, toen zijn geldmiddelen vrijwel waren uitgeput, gingen de grondstofprijzen plotseling de hoogte in. Regout kon bijgevolg zijn voorraden die in goedkope tijd waren vervaardigd met enorme winsten afzetten.²⁴ In een slag was hij een gefortuneerd man.

²¹ Maenen, o.c., p. 132-140.

²² Maenen, o.c., p. 148.

²³ Maenen, o.c., p. 207.

²⁴ Maenen, o.c., p. 213.

De jaren 1850 tot omstreeks 1875 waren voor de glas- en aardewerkbedrijven zeer voorspoedig, zoals onder meer blijkt uit de groei van het aantal tewerkgestelde personen. Begin 1850 had Regout ongeveer 600 personen in dienst; in 1860 was dit aantal tot ruim 1.500 gestegen en in 1871 tot zelfs bijna 2.500.²⁵ Herhaaldelijk werd geïnvesteerd: het fabrieksterrein omvatte sedert 1876 bijna tien hectaren. Daarop waren niet minder dan 57 gebouwen geplaatst, sommige vier of vijf verdiepingen hoog.²⁶ Deze gegevens tonen iets van de aard van het bedrijf: geen rationeel gemechaniseerd grootbedrijf, maar een conglomeraat van productie-eenheden, waarin een duidelijke taakverdeling tussen de personeelsleden was doorgevoerd en de stoommachines in hoofdzaak dienden voor het reguleren van het arbeidstempo. De productie geschiedde voornamelijk met handwerklieden. Hoewel dit productiesysteem toentertijd eigenlijk verouderd was – in Engeland en Duitsland werd sedert de jaren veertig van de negentiende eeuw in talrijke bedrijven rationeler gewerkt met behulp van gespecialiseerde machines – bleven de Maastrichtse bedrijven aan de traditionele methoden trouw. De verbeteringen die in de jaren vijftig in het bedrijf werden doorgevoerd hadden betrekking op de aandrijfkracht, die voortdurend werd vergroot, of waren het gevolg van het namaken van producten van anderen. In dit verband moet worden gewezen op de komst van de Engelse bedrijfsleiders William Crisp en Edward Abington, die de fabrieksgeheimen van de aardewerkfabrieken in Staffordshire goed kenden en in Maastricht het befaamde Wedgwoodaardewerk gingen namaken. De kwaliteit van de producten van Regout werd door hun optreden aanzienlijk verbeterd. Bij de glasproductie verloor Regout intussen zijn technische voorsprong, zodat de internationale concurrentie steeds heviger werd. Dit euvel werd ondervangen door de vorming van een internationaal verkoopkartel in 1871, waaraan naast Regout nog tien glas- en kristalfabrieken deelnamen. Ook in dit geval lag het accent op verbetering van de afzetmogelijkheden en niet op vergroting van de arbeidsproductiviteit.²⁷

Ondanks zijn afkeer van technologische innovaties – Regout was van origine een koopman, geen technicus – verleenden zijn bedrijven in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw Maastricht een grote aantrekkingskracht. Het dank zij Regout verbeterde industriële klimaat leidde in deze decennia tot de oprichting van talrijke industriële bedrijven en handelsondernemingen, die echter niet altijd een lang leven was beschoren.²⁸ Aangelokt door het

²⁵ Roemen, o.c., p. 160.

²⁶ Maenen, o.c., p. 234.

²⁷ Maenen, o.c., p. 236-238 en 244-247.

²⁸ *125 en 100 Jaar Sphinx-Céramique*, Maastricht 1959, p. 84.

succes van de keramische nijverheid maakten Belgische financiers in de jaren 1851-1859 het ontstaan mogelijk van de Céramique, de tweede grote aardewerkfabriek in de stad. Van 1865 af zou dit bedrijf onder leiding van de energieke Victor Jaunez snel groeien en – naar het schijnt – hogere arbeidsproductiviteitscijfers bereiken dan het bedrijf van Regout. Bij het verbeteren van de verbindingen van de stad met afzetgebieden voor de Maastrichtse producten in binnen- en buitenland speelde Regout in deze jaren nog een actieve rol, zoals bij de oprichting van de Aken-Maastrichtse Spoorwegmaatschappij.

De algemene economische teruggang in Europa omstreeks 1875 leidde een langdurige malaise in. Vooral de kristal- en aardewerkfabrieken moesten zware klappen incasseren. De omzet van de bedrijven van Regout zou in de twintig jaar tussen 1876 en 1896 zelden het niveau van 1875 overtreffen. De Kamer van Koophandel weet destijds de problemen bij een groot aantal Maastrichtse bedrijven voornamelijk aan de door Nederland gevoerde vrijhandelspolitiek, die leidde tot prijsdumping op de binnenlandse markt. Aangezien geen enkel ander Europees land de Nederlandse voorkeur voor vrijhandel deelde, waren de grenzen gesloten voor de Nederlandse producten. Het is echter twijfelachtig of deze verklaring juist is. Als de omzetcijfers bij Regout reden tot tevredenheid gaven, zoals in 1890, werd de winst dadelijk aangewend voor topdividenden. Vergroting van het aandelenkapitaal kwam pas voor rond 1900, en zelfs toen nog uitsluitend omdat het bedrijf niet in staat was een obligatielening terug te betalen, zodat de aandeelhouders konden kiezen tussen bijstorten of verlies van hun vermogen.²⁹ De kwaliteit van het management gaf te denken: in 1883 richtte een der beherende vennoten een eigen keramisch bedrijf op, maar hij trad pas uit de Raad van Bestuur van het moederbedrijf toen beide ondernemingen elkaar omstreeks 1900 door de productie van muurtegels en glas heftig gingen concurreren. Dat het ook anders kon bleek bij de concurrentie. Jaunez kon in volle malaisetijd het personeelsbestand van de Céramique verdubbelen tot ruim 750 werknemers.

Niettemin is het duidelijk dat de Maastrichtse industrie in de laatste kwart van de 19e eeuw werd geconfronteerd met enorme problemen. Arbeidstijdverkorting, ontslagen en loonsverlagingen kwamen regelmatig voor. Enkele langdurige werkstakingen verziekten het industrieel klimaat. Het huisvestingsprobleem was voor arbeiders buitengewoon ernstig en ook op het stuk van de volksgezondheid valt weinig positiefs te vermelden. Pogingen om verbeteringen te brengen in de sociale omstandigheden stuitten tot in het

²⁹ Sphinx-Céramique, o.c., p. 90-91.

begin van de 20e eeuw op tegenwerking van het gemeentebestuur en meer dan lijdelijk verzet van een deel van de kleine burgerij dat één- en tweekamerwoningen verhuurde en daardoor nogal wat belang had bij het voortbestaan van de ongelukkige huisvestingstoestanden in de stad.³⁰ Dit alles zou wat minder gevolgen hebben gehad voor de economische ontwikkeling van de provincie Limburg, als de pogingen tot industrialisatie van het platteland uit de jaren zestig van de vorige eeuw een succes waren geworden, toen immers tientallen concessies werden aangevraagd voor de vestiging van mijnondernemingen in Zuid-Limburg. Omstreeks 1870, kort voordat de eerste concessionarissen met het afdiepen van de schachten zouden beginnen, liep de vraag naar steenkool in Europa scherp terug. Zonder uitzondering besloten de mijnbouwers in-spe hun plannen uit te stellen. Het zou een uitstel worden van ruim twintig jaar! Zo werd Limburg geconfronteerd met een zeer ongunstige samenloop van omstandigheden: lage landbouwprijzen en uitzonderlijk moeilijke toestanden ten plattelande, economische malaise in Maastricht, waar de grootste ondernemingen hun dynamiek hadden verloren en geen uitzicht bestond op alternatieven. De tweede industrialisatiepoging was na twee generaties vastgelopen. Hoewel vanuit de Maastrichtse bedrijven aanvankelijk wel degelijk de nodige stuwkracht naar de regionale economie was uitgegaan, had de langdurige crisis en het opheffen van talrijke kleinere bedrijven er toe geleid dat de stap naar het gemechaniseerd grootbedrijf niet werd gezet. Een andere belangrijke negatieve factor was inherent aan de industrialisatiepogingen van Regout die uitsluitend op Maastricht betrekking hadden. Door het karakter van deze stad, die tot 1868 een vestingsstad was en dus tijdens de nachtelijke uren letterlijk afgesloten, konden de stimulerende krachten moeilijk doorwerken naar het omringende platteland. Zolang de stadspoorten 's avonds werden gesloten, moesten de arbeiders van Regout die in continudienst werkten, persé in de stad wonen, hetgeen de sociale problemen verergerde en verhief boven de loon- en vermogensproblemen uit het begin van de eeuw. Ook ontbrak bij de glazen aardewerkindustrie – meer dan bij de textielnijverheid – de wil tot oriëntatie op technologische innovaties, zodat in de oudere bedrijven alras een achterstand in arbeidsproductiviteit ontstond. De invloed van de bijzondere ligging van Zuid-Limburg, ingeklemd tussen vreemde staten die hun eigen economie beschermden, deed zich ook bij het Maastrichtse industrialisatiegevoelen: de Maastrichtse ondernemers ontleenden graag kapitaal en

³⁰ J.C.G.M. Jansen, *Conflict en Samenwerking. 75 jaar fabrieksorganisatie in Maastricht, in: 1895-1970. 75 jaar Katholieke Bond van Werknemers in industriële bedrijven Sint Willibrordus Maastricht*, Maastricht 1970.

kennis aan het buitenland, maar kregen lang niet altijd gelegenheid daar met hun producten op de markt te komen. Samenvattend kan worden gesteld dat de structurele problemen, voortvloeiend van de mislukking van de eerste industrialisatie van Limburg, driekwart eeuw later eerder waren verscherpt dan opgelost.

III. *De mijnbouw*

Een derde poging om Zuid-Limburg via industrialisatie op te stuwen werd ondernomen in de laatste decennia van de vorige eeuw door de bouw van moderne mijnen. Zoals wij hiervoor al aanstipten was de weg naar het grootbedrijf in de mijnbouw lang. Sedert eeuwen bestond in Kerkrade steenkoolexploitatie. In de tweede helft van de 19e eeuw waren daar nog twee oude mijnen in gebruik. Op de eerste plaats de Domaniale Steenkolenmijn, die in de 17e en 18e eeuw eigendom was van de abdij Rolduc en sedert 1815 aan de Nederlandse Staat toebehoorde. Deze exploiteerde de mijn niet meer zelf, maar had haar verpacht, hetgeen soms tot misbruiken aanleiding gaf, zoals in het midden van de 19e eeuw het geval was, toen de winsten uit de mijnbouw werden gebruikt om de exploitatie van de Aken-Maastrichtse Spoorwegmaatschappij in evenwicht te houden.³¹

De tweede heel kleine mijn, Neu Prick, lag tussen de Domaniale Mijn en de Duitse grens ingeklemd. Sedert 1898 had deze mijn te kampen met ernstige overlast van mijnwater. Op 210 meter diepte kon het water naar Duitsland worden afgevoerd; op 270 meter diepte werd het tot 1903 door de Domaniale weggepompt, maar in 1904 deed zich zo'n watertoevloed voor, dat de mijn moest worden stilgelegd.

Kort vóór 1890 was de kolencrisis in West-Europa voorbij. Nieuwe booractiviteiten kwamen op gang. De crisis had geleerd dat een mijn niet kon overleven, tenzij de kolen op eenvoudige en goedkope wijze per rail of per schip werden afgevoerd. In het oostelijk deel van Zuid-Limburg bestonden nog geen spoorwegen en evenmin was er een aansluiting op het waterwegen-net. Daarom werd begonnen met de aanleg van een spoorweg. Het duurde evenwel tot 1896 voor de spoorlijn Sittard-Heerlen-Herzogenrath gereed was. De Akense mijnbouwers Honigmann bleken nu bereid de exploitatie van een mijn vlak achter het Heerlense station aan te vatten. Helaas bevond zich daar tussen het dekterrein en de kolenlaag een dikke laag drijfzand. Friedrich Honigmann verwierf groot aanzien door de ontwikkeling van een bevriezingsmethode, die het mogelijk maakte in dergelijke geologische

³¹ C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*, Assen 1974, p. 92-95.

omstandigheden toch een schacht aan te leggen. In oktober 1893 werd met de boorwerkzaamheden begonnen, pas zes jaar later was de eerste schacht met een diameter van 2,35 m. gereed. De tweede schacht vergde dank zij de opgedane ervaring maar vijf jaar voorbereiding. In 1899 werden beide schachten met elkaar verbonden en kon de productie worden gestart.

Nog voor de eeuwwisseling begonnen ook twee andere buitenlandse ondernemingen met de bouw van mijnschachten. Een groep Waalse mijnondernemers uit de omgeving van Charleroi legde de Willem Sophie aan, waar in 1902 de eerste kolen werden geproduceerd, terwijl een Brussels bankconsortium, dat heden ten dage deel uitmaakt van de Generale Bankmaatschappij van België, in 1899 enkele Duitse concessies verwierf, zodat het afdiepen van de schachten van de Laura kon beginnen. Ook bij dit karwei werd enorme wateroverlast ondervonden, zodat deze mijn pas in 1907 in productie kon worden genomen.³²

Omstreeks 1900 was de Nederlandse regering zeer verontrust over de snel groeiende buitenlandse belangstelling voor de Nederlandse steenkoolvelden. De politieke verhoudingen van dat ogenblik stonden niet toe gehoor te geven aan de talrijke Duitse verzoeken om concessies in Zuid-Nederland, wilde ons land voor zijn energievoorziening niet volledig afhankelijk worden van het oostelijk gelegen buurland. In 1901 werd door minister Lely een wetsontwerp ingediend, waarbij alle nog niet uitgegeven terreinen voor Staatsexploitatie werden aangewezen. Als argumenten voor de oprichting van Staatsmijnbedrijven werden opgesomd de belangen van de consumenten bij een ontginning door de Nederlandse staat, de winst die voortaan naar de schatkist zou vloeien in plaats van naar particulieren en tenslotte het sociale belang van Limburg. Het politieke argument werd ook in de openbare debatten zorgvuldig vermeden. De Duitse kolenbaronnen was dit spel evenwel niet ontgaan. Het Ruhrkolensyndikaat wist tijdig een verkoopmonopolie te verwerven op de Nederlandse kolenmarkt door middel van de oprichting van de Steenkolenhandelsvereniging. Tot het begin van de Eerste Wereldoorlog zouden de Nederlandse mijnen nauwelijks in staat blijken kolen uit eigen bodem in eigen land te verkopen. Ook vergde het afdiepen van de schachten van de Staatsmijnen uiteraard veel tijd. Voordat een enigszins omvangrijke kolenproductie in Nederland op gang kwam schreef men het jaar 1910. Intussen bleef het afzetprobleem niet zonder gevolgen. Omdat op grond van geologisch onderzoek werd verwacht dat er in de toekomst in Zuid-Limburg veel vetkolen zouden worden geproduceerd,

³² Raedts, o.c., p. 130-133.

werd gedacht aan de oprichting van een Hoogoven- en Staalbedrijf in Zuid-Limburg. Het schijnt dat Cockerill bij dit plan betrokken is geweest. Het vond echter geen uitvoering. In 1908 kwam toch een band tot stand tussen de Limburgse kolenwinning en enige hoogovenbedrijven, toen de Lotharingse familie De Wendel de Oranje-Nassaumijnen kocht. De Wendel bezat weliswaar ook in Lotharingen een aantal mijnen, maar deze produceerden onvoldoende vetkolen om zijn hoogovens in die streek gaande te houden.

Daarmee was de Duitse invloed in de Limburgse mijnen geenszins teniet gedaan. Het gros van de Nederlandse mijnningenieurs had in Duitsland gestudeerd. Om in de snel groeiende behoefte aan opzichters te voorzien moest vaak een beroep op Duitsland worden gedaan, waar uitstekende Bergschulen bestonden, terwijl ondergronds ook vele Duitsers werkzaam waren. Toch mag de buitenlandse invloed niet worden overdreven; in 1913 was 76% van het personeel van de mijnen Nederlander. De vreemdelingen maakten daarenboven deel uit van een bijzonder mobiele groep mijnwerkers, die bijna even snel weer verdwenen als zij waren gekomen. Omdat deze Wandervögel talloze problemen opleverden, zowel voor de bedrijfsleiding die nooit zeker was van een voldoende bezetting, als voor de samenleving die van hen overlast ondervond, werden maatregelen beraamd om de mijnarbeid voor Nederlanders en in het bijzonder ook Limburgers aantrekkelijker te maken. Hoewel de uitvoering van deze plannen – mede door de Eerste Wereldoorlog – niet erg vlot verliep, kwamen geleidelijk spoor- en tramverbindingen met de omliggende dorpen en steden tot stand; voorts werden er voor die tijd bijzonder aantrekkelijke huisvestingsmogelijkheden voor gezinnen geschapen en gezellenhuizen ingericht, waar jonge alleenstaande mijnwerkers onderdak en verzorging vonden.³³ Weldra bleek dat de belangen van de vakbeweging en de mijnondernemingen vaker parallel liepen dan in het begin van deze eeuw nog veelal werd gedacht. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat de contacten tussen de sociale organisatie en de directies in deze streek al in 1915 werden geïnstitutionaliseerd.

Het is overigens nog onzeker of die samenwerking in alle opzichten positief heeft gewerkt. De indruk bestaat dat de goede verhoudingen tussen de grootste vakbond en de bedrijfsleiding in ieder geval wel heeft bijgedragen tot een spoedige realisatie van naar verhouding zeer aantrekkelijke secundaire arbeidsvoorwaarden in de vorm van welzijnsvoorzieningen, goede huisvesting en snel verbeterende gezondheidszorg. Wellicht zijn ook vormen van indirecte beloning zoals het ter beschikking stellen van gratis kolen, de introductie van gezinstoelagen en kindergelden e.d. hiervan het gevolg

³³ Raedts, o.c., p. 143-153.

geweest. De bruto-lonen zijn echter vooral tussen de beide wereldoorlogen ten gevolge van de voorzichtige houding van de vakbeweging in de mijnbouw achtergebleven bij wat in industriegebieden elders in het land gebruikelijk was.³⁴

Economisch gezien ging het de steenkoolmijnen in Zuid-Limburg tijdens de Eerste Wereldoorlog voor de wind. Tussen 1913 en 1918 verdubbelde de productie bijna. Niettemin was er een grote kolenschaarste. De invoer van steenkool viel bijna stil, zodat de voor binnenlands verbruik beschikbare hoeveelheid daalde van tien miljoen ton in 1913 tot nog geen vijf miljoen in 1918. Het percentage Nederlands product op het binnenlands verbruik steeg van 20% naar 73%. De snelle hausse die zich ook in andere bedrijfstakken voordeed wekte valse verwachtingen; heel wat industriëlen hoopten de veroverde markt ook na de oorlog te kunnen behouden. Zij dachten zelfs nieuwe markten te kunnen veroveren, nu zoveel bedrijven in België en Noord-Frankrijk door oorlogshandelingen waren vernield en in Duitsland personeelsproblemen mochten worden verwacht. Op voorhand stelden de bedrijfsleidingen zich positief op ten opzichte van allerlei looneisen en sociale verbeteringen. Zij werden echter in hun verwachtingen teleur gesteld. In november 1918 verdwenen de Belgische en Duitse geïnterneerden, die tijdens de oorlog als arbeiders in diverse industrieën waren ingeschakeld, spoorslags over de grens. Juist bij Limburgse bedrijven dreigde ontreddeering tengevolge van gebrek aan arbeidskrachten. De gewijzigde pariteit tussen de mark en de frank enerzijds en de gulden anderzijds had bijzonder ongelukkige gevolgen voor de Limburgse economie. Talloze producten waren voor wie over guldens beschikte in België en Duitsland zeer goedkoop verkrijgbaar. De afzet van de bedrijven stagneerde en de binnenlandse bestedingen liepen terug.

Op de steenkoolmarkt deed zich ook de Angelsaksische concurrentie gevoelen. In Engeland en de U.S.A. was de steenkoolproductie tijdens de oorlog eveneens tot recordhoogte gestegen, zodat er een mondiale overproductie bestond. Nederland werd overstroomd met vreemde kolen.³⁵ Tussen 1918 en 1927 kwamen in ons land nog vijf nieuwe mijnen in bedrijf, waarvan de schachtbouw tijdens of kort na de oorlog was begonnen. Het werd erg lastig afzetmarkten te vinden voor een productie die opliep van 3 miljoen ton in 1918 tot 14 miljoen ton in 1937. Eigenlijk is de grote crisis van de jaren dertig in Zuid-Limburg al in 1920 begonnen, tien jaar eerder dan elders. Vanzelfsprekend had dat gevolgen voor het welvaartsniveau.

³⁴ Mededelingen van Drs L.H.M. Kreukels.

³⁵ Cfr. Raedts, o.c., p. 163-164.

De inkomens- en vermogenspositie van de Limburgers was in de twintiger jaren buitengewoon slecht. Als we de paar cijfers die daarover beschikbaar zijn, mogen geloven dan lag het gemiddeld inkomen per belastingplichtige in Limburg in de jaren twintig en dertig 15-20% onder het rijksgemiddelde. Zelfs in de mijnstreek, waar de inkomensachterstand minder groot was dan elders in de provincie, lagen de besteedbare inkomens duidelijk onder het landelijk niveau. Als extra handicap gold dat de inkomens per inwoner ver onder het niveau van het toch al lage inkomen per belastingplichtige lagen. Daarvoor zijn drie oorzaken aan te geven: vooreerst was Zuid-Limburg een jong industriegebied met naar verhouding veel jonge en dus grote gezinnen.³⁶ Vervolgens werd in het Katholieke Limburg destijds om ethische redenen veel waarde gehecht aan een hoog kindertal. Tenslotte waren er weinig mogelijkheden voor vrouwen om werk te vinden, deels omdat de mijnen bijna geen vrouwen te werk konden stellen, deels omdat er in dit gewest een grote afkeer van arbeid door vrouwen in de industrie heerste. Om dat laatste verschijnsel te verklaren moeten we terugkeren naar de langdurige crisis in de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie tussen 1875 en 1900. In die dagen hadden Maastrichtse ondernemers om kosten te sparen herhaaldelijk mannelijk personeel laten afvloeien en vervangen door vrouwen, die meer dan de helft goedkoper waren. Uiteraard had deze handelwijze voor de getroffen gezinnen rampzalige gevolgen. Het was dan ook niet verwonderlijk dat kerkelijke en wereldlijke autoriteiten zich fel tegen deze vorm van vrouwenarbeid keerden. Om hun verzet te staven, beriepen zij zich meestal op zedelijke argumenten: vrouwenarbeid was onfatsoenlijk en leidde tot onzedelijkheid. Het samenwerken van mannen en vrouwen in de fabrieken zou leiden tot buitenechtelijke zwangerschappen. Een gemeentelijk functionaris zei: 'Bij die mensen is het zand op het trouwboek nauwelijks droog, of zij komen weder terug om aangifte te doen van hun kind'. Arbeid van gehuwde vrouwen had naar men meende de allertreurigste gevolgen. Secretaris Marckx van het Maastrichtse Burgerlijk Armbestuur zei daarover omstreeks 1890: 'Waar man en vrouw op de fabriek werken, komt de man spoedig aan den drank, want komt hij te huis, dan vindt hij geen vuur, geen eten, niets hoegenaamd... De vrouw weet niets van het huishouden af, de kinderen worden bij anderen gegeven, de liefde voor de moeder verdwijnt, in het kort de familieband wordt verbroken'. De onderwijzers keerden zich tegen de vrouwenarbeid omdat de leerprestaties van kinderen, die zich versliepen en slecht werden verzorgd, onvoldoende

³⁶ H. Sleypen, *De detailhandel in de Nederlandse Mijnstreek*, scriptie, Leuven 1963, p. 33-46.

waren. De geestelijkheid organiseerde een grote actie tegen de vrouwenarbeid. De Dames de Charité en de leden van de Vincentiusvereniging werden erop uit gezonden om de vrouwen persoonlijk te benaderen en hen het werken in de fabrieken te ontraden.³⁷ Deze harde en geconcentreerde actie heeft lang doorgewerkt. Tussen 1900 en 1950 bestond er in Limburg buiten de huiselijke diensten en de kleinhandel eenvoudig geen werkgelegenheid voor vrouwen. Fabrieken die de vrouwenarbeid niet konden missen, zoals de tabaksnijverheid en de papierfabricage, moesten hun vrouwelijk personeel in België werven.

Van deze starre afwijzing van vrouwenarbeid en de al genoemde voorkeur voor een groot kindertal kreeg men in de jaren twintig en dertig de rekening gepresenteerd. Het magere gezinsinkomen werd uitsluitend door de heer des huizes binnengebracht. De tering moest naar de nering worden gezet. Het grootste deel van het budget werd besteed aan primaire levensbehoeften. De toch al zwakke dienstensector kreeg veel te weinig impulsen. De verzorgende diensten bleven onderontwikkeld, aan het ontstaan van stuwende dienstverlening kon zelfs niet worden gedacht.

Besparingen kwamen in Zuid-Limburg in de tijd tussen de beide wereldoorlogen niet voor. Het gemiddelde vermogen per inwoner in Limburg bedroeg tot 1940 aanzienlijk minder dan de helft van het rijksgemiddelde. In de mijnstreek kwamen de vermogens slechts zelden uit boven een kwart van het rijksniveau.³⁸ Beleggingen, investeringen in een eigen bedrijfje, de overstap van loondienst naar zelfstandige activiteit, de aanschaf van duurzame consumptiegoederen, het waren allemaal zaken waaraan niet te denken viel, met als gevolg dat de Limburgse mijnen in deze tijd heel wat minder indirecte werkgelegenheid genereerden dan zulke grote bedrijven in normale omstandigheden zouden hebben gedaan. Ook hier zien wij een bewijs voor de algemene stelling dat structurele problemen, die in een vorige fase waren ontstaan, bij de volgende industrialisatiegolf niet vanzelf verdwenen, maar eerder de neiging hadden intenser en omvattender te worden. In het onderhavige geval betekende dit dat er in Zuid-Limburg een monocultuur ontstond. Al vóór 1940 was een veel te groot deel van de bevolking voor de werkgelegenheid afhankelijk van één enkele bedrijfstak: de mijnen.

³⁷ B. Lenz en I. Berben, *Nu wordt het tijd dat gij te huis blijft. Een onderzoek naar vrouwenarbeid in de aardewerk- en glasfabriek van Regout te Maastricht in de tweede helft van de 19e eeuw*, scriptie, Nijmegen 1981, p. 32-33.

³⁸ Sleypen, o.c., p. 33-46.

In de jaren dertig leverde dit echter nog weinig problemen op. Eerder was het tegendeel het geval. Om de hierboven al vermelde redenen hadden de mijnen in de jaren twintig hun personeelsbezetting en hun lonen aangepast. Ook was de nodige aandacht besteed aan concentratie, mechanisatie en rationalisatie van de productie met het oogmerk de productiviteit op te voeren en de kosten te drukken. Een reeks weloverwogen maatregelen brachten wijziging in het hele ondergrondse bedrijf, waardoor de Limburgse mijnen allerwege de naam kregen goed geleide bedrijven te zijn. Ook bovengronds deden zich positieve ontwikkelingen voor. Er werden nevenbedrijven ontwikkeld met het doel afvalstoffen te verwerken tot goed verkoopbare producten. Vooral de cokesfabricage bij de vetkoolmijnen nam een hoge vlucht. Stoffen als teer, benzol en ammoniak, die bij de vervaardiging van cokes vrijkwamen, konden worden gebruikt als grondstoffen voor een overigens nog bescheiden chemische nijverheid.³⁹ Dientengevolge doorstonden de mijnen de internationale crisis van de jaren dertig beter dan menig andere bedrijfstak, drastische bezuinigingen, loonsverlagingen en ontslagen ten spijt. De inkomensgegevens tonen aan, dat vooral de mijnstreek in deze jaren een flink stuk van zijn achterstand op het landsgemiddelde inliep. Die verbetering werd tijdens de Tweede Wereldoorlog gecontinueerd, ook al werd toen een heel andere bedrijfspolitiek gevoerd dan tijdens de eerste wereldbrand. Immers, in de jaren 1914-1918 was de productie van de mijnen aanzienlijk gestegen, in de jaren 1940-1944 zou hij langzaam maar zeker dalen, tot groot verdriet van de Duitsers. Al in 1940 had de bezetter maatregelen doorgedreven die de dagproductie in de mijnbouw zouden moeten vergroten. Aanvankelijk werden aan de mijnwerkers allerlei faciliteiten verleend, om hen tot meer activiteit aan te zetten. Zij kregen bij de invoering van het distributiesysteem extra rantsoenen, bijzondere vergoedingen voor werk verricht op zondag en zelfs werden er op het bedrijf versnaperingen uitgereikt als worst, vet, sigaretten, chocolade en jenever. Het hielp allemaal niets. Toen de Duitsers in 1943 hun toevlucht namen tot harde maatregelen, brak een spontane staking uit die in bloed werd gesmoord. De productie werd evenwel niet hoger. Voor steenkool en steenkoolbriketten bleef Nederland in zekere mate afhankelijk van importen uit het buitenland, terwijl het exportoverschot van cokes ten opzichte van de vooroorlogse jaren met meer dan de helft daalde. De bezetter slaagde er niet in aanzienlijke hoeveelheden steenkool uit de Nederlandse mijnen naar de Duitse oorlogsindustrie af te voeren. Wel bleken de mijnen bereid

³⁹ Raedts, o.c., p. 175.

honderden extra-arbeidskrachten aan te trekken die daardoor niet naar Duitsland hoefden.⁴⁰

Wat tijdens de oorlog niet lukte, bleek na de bevrijding wel mogelijk. Na een korte periode met heel lage productiviteit in 1945, toen de afvoer van steenkolen naar de rest van het land niet goed mogelijk was, bleken alle medewerkers van de mijnen van hoog tot laag graag bereid gevolg te geven aan een oproep, die door Koningin Wilhelmina en de regering op hen werd gedaan het land van voldoende steenkool te voorzien. De mijnwerkers oogstten in het gehele land veel waardering voor de onverwacht snelle wijze, waarop zij het mogelijk maakten het hoofd te bieden aan de omvangrijke energieproblemen, waarmee het land in de eerste na-oorlogse jaren kampte. Van haar kant spande de Rijksoverheid zich in van de Nederlandse mijnindustrie een modelbedrijfstak te maken. De Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie werd in de mijnbouw met voorrang ingevoerd. De Mijnindustrieraad bekommerde zich niet alleen om de sociale problemen in deze tak van nijverheid, maar droeg ook zorg voor het scheppen van gunstige voorwaarden voor een verantwoorde bedrijfsexploitatie.⁴¹ De Nederlandse mijnbouw heeft zich steeds van die in omringende landen en zeker van de Engelse mijnbouw onderscheiden door uitzonderlijk stabiele sociale verhoudingen en goede relaties tussen vakbeweging en bedrijfsleiding. Indien de leiders van de Nederlandse mijnwerkersbonden uit de jaren vijftig en zestig al eens overhaaste en onjuiste beslissingen namen, dan was dat eerder het gevolg van een overmaat aan gezag dan van frustraties tengevolge van voortdurende tegenwerking.

Ook onder het Europese regime van de E.G.K.S. ontwikkelde de Nederlandse mijnbouw zich nog tot 1958 zeer voorspoedig. De sociale verhoudingen in de Limburgse mijnen spraken zo sterk tot de verbeelding dat de Nijmeegse hoogleraar H.L. Zeguers meende voor dit geval een bijzondere sociologische theorie te moeten ontwikkelen. Hij dacht dat de mijnwerkers in Limburg hun taak zo voortreffelijk vervulden omdat de bevolking in die streek werd gekarakteriseerd door een hoge mate van godsdienstige cohesie, een hoge mate van beroepscontinuïteit, trouw aan de geestelijke, de culturele en de ethische waarden van het gewest de reële solidariteit van ondergrondse en bovengrondse werkers die er aanspraak op maakten zelf de sociaal-culturele signatuur van het gewest te bepalen.⁴² Zeguers verwoorde

⁴⁰ Cfr. C.E.P.M. Raedts, *Het Mijnwerkersverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog*, in: *S.S.E.G.L.*, XXIV, 1979, p. 1-23.

⁴¹ Raedts, *De opkomst*, o.c., p. 185-186.

⁴² G.H.L. Zeguers, *De Mijnwerker*. Rede gehouden te Sittard op 27.04.1957, p. 8, gec. bij J.P. Meulmeester, *De beroepscontinuïteit van de Mijnwerkersstand*, scriptie, 1961, p. 2.

een tijdelijke tevredenheid onder de mijnwerkers over de bijdragen die hun eigen organisaties hadden geleverd aan de oplossing van een aantal knelende problemen op het terrein van volkshuisvesting, gezondheidszorg en het sociaal-culturele leven met blijvend enthousiasme voor de maatschappelijke structuren in de mijnstreek en voor de mijnarbeid. Een onderzoek van J.P. Meulmeester maakte al vlug duidelijk dat de mijnwerkers de regionale samenleving slechts accepteerden, zolang zij tevreden waren over hun beroepswerkzaamheden en de daaruit voortvloeiende directe en indirecte vormen van bezoldiging, maar er geen heil in zagen hun kinderen ook mijnwerker te laten worden.⁴³ Ook L.W. Coenen constateerde dat de hoge mate van assimilatie en integratie van de mijnwerkers in de Limburgse samenleving een aangelegenheid van zeer tijdelijke aard was. In 1959 bleek bij een onderzoek op een school in Hoensbroek dat de kinderen van de mijnwerkers kritisch stonden tegenover de religieuze, sociale en culturele gewoonten van hun ouders.⁴⁴

Overigens was de financiële positie van de Limburgse mijnwerkers voorlopig niet wankel. In de jaren vijftig was het bruto-loon van de mijnwerkers op het niveau gekomen dat ook in Noordbrabantse en Overijsselse industriegebieden gebruikelijk was. Het bleef evenwel lager dan in de randstad. Om de gevolgen van de geleide loonpolitiek te ontgaan gaven de mijnen in dit decennium allerlei toeslagen op het bruto-loon, waaronder als voornaamsten de gezins- en kindertoeslagen. Daardoor steeg het besteedbaar inkomen boven het bruto-loon. Bovengronders die in het jaar 1947 bruto *f* 2.645,- verdienden, konden *f* 3.900,- uitgeven. In feite gaven zij echter ruim *f* 4.100,- uit, waarschijnlijk omdat zij door al die toeslagen het zicht op hun financiële mogelijkheden hadden verloren en traditioneel gewoon waren iedere gulden die binnenkwam dadelijk uit te geven en bij voorkeur ook nog schulden te maken. Steeds vertoonden mijnwerkers de neiging zo veel mogelijk duurzame consumptiegoederen aan te schaffen en hun welvaart uiterlijk te demonstreren.⁴⁵ De gewoonte 'van de hand in de tand' te leven bracht wel gevaren mee, zodra de tijden minder goed werden. Wij stipten al aan dat de steenkoolmijnen omstreeks 1958 in moeilijkheden kwamen. De opkomst van olie en aardgas als energiebronnen leidden in dat

⁴³ Meulmeester, o.c., p. 19-20.

⁴⁴ L.W. Coenen, *Het Mijnwerkersgezin in de Oude Mijnstreek, periode 1900-1930*, scriptie, Tilburg z.j., p. 95-96.

⁴⁵ M. Trooster, *De invloed van de ontwikkeling van de mijnindustrie op de bevolking van de Zuidlimburgse mijnstreek in het algemeen en op het bestedingspatroon in het bijzonder*, scriptie, 1958, p. 77-82.

jaar voor het eerst tot het ontstaan van steenkooloverschotten op de wereldmarkt, waardoor de prijzen begonnen af te kalven. Het was duidelijk dat die overschotten in de komende jaren alleen nog maar zouden toenemen. De Nederlandse mijnen waren de eerste slachtoffers van deze afzetcrisis, omdat zij voornamelijk industriekolen produceerden en juist het bedrijfsleven als eerste overstapte op het gebruik van olie.⁴⁶

Eens te meer constateren wij, dat de conjunctuur in Limburg een eigen ritme vertoonde: vijftien jaar vóórdat de westerse samenleving met een economische terugslag werd geconfronteerd, zat Limburg met een grote crisis. Er waren 55.000 mensen werkzaam bij de mijnen: de helft van de industriële werkgelegenheid in deze provincie was in die bedrijfstak geconcentreerd. Twee stedelijke centra, Heerlen-Kerkrade en Sittard-Geleen, waren volledig afhankelijk van de mijnen. Terwijl Limburg door de terugslag in de mijnbouw in moeilijkheden geraakte, zat de rest van West-Europa midden in een geweldige industriële boom. Die tegenstelling heeft zeven jaar lang tot 1965 ieder industriebeleid in Limburg onmogelijk gemaakt. Schetsen wij de gebeurtenissen. De verlies lijdende mijnen verminderden hun personeelsbestand door natuurlijke afvloeiing en beperkten hun productie. Tegelijk probeerden zij door vergroting van de arbeidsproductiviteit en rationalisaties de kostprijs te drukken, zodat de prijzen van de Limburgse kolen op de wereldmarkt concurrerend bleven. Die rationalisatiemaatregelen bestonden voor een belangrijk deel uit het invoeren van technologische verbeteringen. Met behulp van allerlei toeleveringsbedrijven, die voornamelijk in dezelfde streek waren gevestigd, werd kostenbesparende apparatuur ingevoerd. De grote vraag van de rationaliserende mijnen naar metaalwaren leidde ertoe, dat de lokale nijverheid en handel een glorietijd beleefden, maar tegelijk steeds afhankelijker werden van de mijnen. Talrijke kleine ondernemers besloten tot uitbreiding van hun activiteiten en deden een beroep op de arbeidsmarkt, die gespannen bleef ondanks het wegvallen van 10.000 arbeidsplaatsen bij de mijnondernemingen zelf ten gevolge van natuurlijk verloop. Voorzover de lokale nijverheid de ruimte op de arbeidsmarkt niet opnam, vulden de aangrenzende industriebekkens rond Aken, Düsseldorf en Keulen het hiaat wel op. Het was voor Limburgers bijzonder aantrekkelijk in Duitsland te gaan werken. De lonen waren er veel hoger dan hier te lande. Zolang er werd gependeld kon dit hoge loon worden besteed in eigen omgeving, waar de kosten van levensonderhoud

⁴⁶ Cfr. A. Biermans, *De Mijnwerkersbonden en de sluiting van de Limburgse mijnindustrie*, scriptie, Nijmegen 1959, p. 2-5; J. Schoormans, *De afbraak van de Limburgse Mijnstreek*, Amsterdam 1981.

veel lager waren dan in Duitsland. De pendelaars hadden een extreem hoge koopkracht. De uitgaande pendel naar Duitsland nam tussen 1958 en 1963 toe van bijna 2.000 tot ongeveer 10.000 personen.⁴⁷ De eerste jaren van de steenkoolcrisis zien wij daarom het merkwaardige verschijnsel dat ondanks deze crisis de arbeidsmarkt in Limburg buitengewoon krap was. De werkloosheidscijfers behoorden tot de laagste van het land: de vraag naar arbeidskrachten was vele malen hoger dan het aanbod. Onder deze omstandigheden was het uitgesloten te streven naar een meer gedifferentieerde economische structuur in Limburg. Nieuwe bedrijven hadden nimmer personeel kunnen vinden. Overigens werd nog helemaal niet gedacht aan herindustrialisatie, veeleer probeerde de overheid de mijnbouw weer rendabel te maken. De moeilijkheden waarmee deze bedrijven kampten werden nog al eens onderschat. Op het afzetprobleem werd te weinig acht geslagen. Het kwam zelfs zover dat in 1963-1964 een Staatscommissie de problemen bij de mijnen weet aan de onaantrekkelijkheid van mijnarbeid, waardoor de mijnen met personeelsgebrek hadden te kampen en hun productiviteit niet op peil konden houden. Op advies van deze commissie besloot Minister Andriessen van Economische Zaken in 1964 steun te geven aan de pensioenfondsen en de ziekenkassen van de mijnen, om zo de mijnarbeid aantrekkelijker te maken.

IV. *De Herstructurering*

Merkwaardigerwijze moesten enkele vakbondsbestuurders, die – zoals wij zagen – in die jaren in Limburg een groot gezag hadden, erop wijzen dat langs die weg geen oplossing mogelijk was. Zij wisten het kabinet Cals ervan te overtuigen dat een andere weg moest worden bewandeld. Op 12 december 1965 lanceerde de Minister van Economische Zaken uit dit kabinet, J. den Uyl, zijn befaamde herstructureringsnota, die in nauw overleg met de vakbeweging was opgesteld en door hen dan ook gunstig werd ontvangen. Den Uyl had besloten tot een geleidelijke sluiting van de mijnen, gepaard gaande met een herindustrialisatie van het gewest. Het adagium was ‘Geen sluitingen zonder vervangende werkgelegenheid!’ Achteraf moet worden vastgesteld dat de herstructureringsnota getuigde van een heel gebrekkig economisch inzicht: noch de specifieke problemen van de regio, noch de moeilijkheden die men mag verwachten bij geleidelijke sluiting van mijnbedrijven, noch de problemen die zich kunnen voordien bij het aantrekken van nieuwe bedrijven waren weloverwogen. De moeilijkheden die zouden ont-

⁴⁷ P.C.M. Vrancken, *De pendel naar Duitsland vanuit de Oostelijke Mijnstreek tegen de achtergrond van de werkgelegenheid 1958-1968*, Nijmegen z.j.

staan bij bedrijven die voor hun afzet afhankelijk waren geweest van de mijnen of van de consumptieve bestedingen van het mijnpersoneel werden zelfs niet aangestipt. Een paar voorbeelden mogen volstaan om dit te verduidelijken. Het sluitingsprogramma hield in dat op korte termijn een drietal mijnen werd gesloten; de overige zouden hun productie inkrimpen, zodat de kolenproductie in tien jaar tijd met één/derde en de personeelsbezetting met de helft zou dalen. De afzetmogelijkheden voor de resterende productie bleken veel te hoog geraamd; de kosten van geleidelijke inkrimping waren ernstig onderschat. Binnen anderhalf jaar moest het sluitingsprogramma al twee keer worden herzien.

De premiereregelingen voor bedrijven die voornemens waren zich in Limburg te vestigen, bestonden uit subsidies voor de aankoop van bedrijfsgrond en de bouw van fabriekscomplexen. Zij bleken heel aantrekkelijk te zijn voor arbeidsintensieve en financieel zwakke bedrijven, die hun moeizame bestaan dank zij de overheidsbijdragen nog enige tijd konden rekken, maar uiteindelijk toch het loodje moesten leggen.

Er was niet stilgestaan bij specifieke Limburgse problemen, zoals de vanwege de vraag naar arbeidskrachten uit Duitsland zeer gespannen arbeidsmarkt, het ontbreken van een evenwichtige dienstensector, het relatief lage en eenzijdige scholingsniveau van de arbeidskrachten, die niet erg geschikt bleken voor tewerkstelling in moderne bedrijven, maar er was ook geen aandacht geschonken aan de concurrentie bij de werving van nieuwe bedrijven van de nabijgelegen steenkoolbekkens van Aken, Luik en Genk die terzelfdertijd in een afbouwfase verkeerden. Toch was er in de literatuur over regionale economische ontwikkeling al sedert het midden van de jaren vijftig op gewezen dat verschillen tussen regionale economieën zouden voortbestaan, zolang barrières in deze sfeer niet zijn opgeheven.⁴⁸

Tenslotte was de organisatie van de herstructurering volstrekt onvoldoende. Diverse rijksdiensten, provinciale organen en met opheffing bedreigde mijnen probeerden onafhankelijk van elkaar bedrijven over te halen zich in Limburg te vestigen. Daarbij kwam het soms tot een harde concurrentiestrijd. Van enige coördinatie was vooral in de beginfase geen sprake.⁴⁹

De resultaten van de herstructurering waren dan ook bedroevend. Hoewel het Provinciaal Bestuur en de regionale politici voortdurend aandrongen op

⁴⁸ Cfr. de artikelen opgenomen in L. Needleman, *Regional Analysis*, Hamondsworth 1968 en in het bijzonder het samenvattend artikel van J. G. Williamson, *Regional inequality and the process of national development*, o.c., p. 101-102.

⁴⁹ Cfr. de dossiers over het aantrekken van bedrijven in het archief van de mijn Willem-Sophie, bewaard bij het SHC, EAN 603.

wijzigingen en aanpassingen en in deze nog al eens succes boekten, ofschoon de oorspronkelijk voor de herstructurering geraamde middelen toenamen tot een veelvoud van dat bedrag, was het resultaat zeer mager. In de tien jaren die tussen de aankondiging van de mijnsluiting in december 1965 en het ophalen van de laatste kolen einde 1975 verliepen, vloeiden alle 45.000 personeelsleden van de mijnen af. Een derde van hen werd – al dan niet vervroegd – gepensioneerd; 9% keerde terug naar zijn geboorteland; 6% kwam in de sociale werkvoorziening terecht; 12% werd door DSM in de chemietak van dat concern tewerkgesteld; 30% vond een nieuwe werkkring buiten het herstructureringsgebied. Slechts iets meer dan 4.000 ex-mijnwerkers werden in Zuid-Limburg geplaatst bij bedrijven die nieuw waren aangetrokken. De hele herstructureringsoperatie leverde uiteindelijk ongeveer 12.000 werkelijk gerealiseerde nieuwe arbeidsplaatsen op, niet eens voldoende om het verlies aan werkgelegenheid in de toeleverende bedrijven op te vangen. Nieuwkomers op de arbeidsmarkt vonden in het geheel geen werk. Al in 1970 kampte Limburg met een ernstig jeugdwerkloosheidsprobleem.⁵⁰

De regionale rekeningen van het CBS spreken misschien nog duidelijker taal. Het aantal arbeidsjaren dat in Limburgse bedrijven werd gewerkt, liep tussen 1965 en 1976 terug van 281.000 naar 227.000, d.w.z. met 54.000, ofwel 120% van het aantal in de mijnbouw verloren arbeidsplaatsen! De bijdrage van Limburg aan het nationaal inkomen daalde van 7.1% in 1965 tot 6.9% in 1975, terwijl nota bene de arbeidsmarkt extra was gegroeid vanwege de hoge geboortecijfers in de eerste na-oorlogse jaren. Het is hoogst opmerkelijk dat het aandeel van de arbeidskosten in de regionale productie voortdurend steeg en sedert 1968 duidelijk boven het landelijk gemiddelde lag.

Opnieuw was een industrialisatieproces in Limburg mislukt en de basis van de welvaart teloor gegaan. Van de herindustrialisatie was niets terecht gekomen. De belofte geen mijnsluiting zonder vervangende werkgelegenheid was al in 1967 vervangen door 'het streven de inkrimping zonder werkloosheid van betekenis te realiseren'.⁵¹ Omstreeks 1975 stond de Provincie Limburg voor de taak op eigen kracht opnieuw te beginnen. In het

⁵⁰ M.J.A. Nijssen, *Evaluatie van het regionaal-economisch beleid in het herstructureringsgebied na de mijnsluiting: mogelijkheden en beperkingen van het Staatsingrijpen*, scriptie, 1979; J. Schoormans, *De afbraak van de Limburgse Mijnstreek*, scriptie, Amsterdam 1981 en J.Th. Sillekens, *De Limburgse Arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog*, scriptie, Nijmegen 1974.

⁵¹ Biermans, o.c., p. 28.

voorjaar van 1977 verscheen de Perspectievennota Limburg. De overheid gaf in dit document voor de eerste maal toe, dat zij in onze economische orde niet zelf kon verzekeren dat met behulp van een regionaal instrumentarium de gewenste arbeidsplaatsen tot stand kwamen. De mate, waarin het bedrijfsleven daarop reageerde, bleek de overheid niet in de hand te hebben. Ook kon de overheid niet zelf bedrijven oprichten, om de eenvoudige reden dat zulke bedrijven producten zouden moeten vervaardigen waarvoor een markt moest bestaan. De nota werkte daarom met betrekkelijk algemene taakstellingen, zoals het laten verdwijnen van de z.g. regionale component in de werkloosheid, en versterking van de belangrijkste economische sectoren t.w. industrie en overheidsdiensten. Er werd gepleit voor integratie van het beleid op het terrein van ruimtelijke ordening en milieuhygiëne met dat op het sociaal-cultureel en het sociaal-economisch terrein. De instrumenten die nodig waren om deze doelstellingen te realiseren zouden mede worden ontwikkeld door een regelmatige toetsing van de feitelijke gang van zaken aan de gewenste ontwikkeling.⁵² Daarbij diende het Provinciaal Bestuur een initiërende rol te spelen. De provincie werd als het ware uitgedaagd zelf mogelijkheden tot verbetering van de Limburgse economie te zoeken. Het is duidelijk dat in deze nota de politieke grondslag ligt van het 'lobbyen' voor het Provinciaal Bestuur gedurende de laatste jaren.

Het was omstreeks 1977 overigens hoogst wenselijk dat een nieuw beleid werd ontwikkeld. In de jaren 1972-1977 had de economische crisis in heel de Westerse wereld toegeslagen. In die jaren hadden alle bedrijfstakken in het herstructureringsgebied met afzetproblemen te kampen. Door middel van arbeidsproductiviteitverhogende maatregelen moesten de bedrijfsleidingen proberen hun concurrentiepositie te herstellen, hetgeen aanzienlijke investeringen vereiste. Bedrijven die deze investeringen niet konden opbrengen als gevolg van hun zwakke winstpositie, verdwenen. Dit lot trof heel wat industrieën die in het kader van het herstructureringsbeleid in Limburg domicilie hadden gekozen: dat waren immers vaak bedrijven met een hoge loonsomquote en lage arbeidsproductiviteit. Maar ook tamelijk veel traditionele bedrijven met een gemiddelde arbeidsproductiviteit konden zich slechts met moeite staande houden, omdat zij door de economische situatie waren gedwongen grote aantallen arbeidskrachten af te stoten ter verhoging van hun productiviteit. Om deze reden moest zelfs de meest moderne industrie van Limburg, D.S.M. chemie, aankondigen in vijf jaar tijd 2.000 arbeidsplaatsen te laten vervallen.

⁵² Nijssen, o.c., p. 46-47.

Toen pas bleek dat in de herstructureringsperiode allerlei bedrijven naar Limburg waren gehaald, zonder acht te slaan op onderlinge samenhang tussen de productiepakketten. Dientengevolge ontbrak een productiestructuur met een gespecialiseerde productiezijde, die andere bedrijven en diensten kon aantrekken en daardoor op steeds groter schaal reproduceren. Eens te meer bleek dat de overheid er niet in was geslaagd bedrijven met een hoge winstpositie, die een stuwende kracht konden uitoefenen op het ontstaan van meer werkgelegenheid, voor Limburg te interesseren.⁵³ Het tegendeel was eerder het geval: de met premies begonnen bedrijven hadden zich hoofdzakelijk gevestigd in sectoren die in het begin van de jaren zeventig relatief veel arbeidsplaatsen verloren moesten laten gaan.⁵⁴

Voor een deel was deze ongelukkige ontwikkeling te wijten aan de zwakke werkgelegenheidsstructuur in Limburg. Ten gevolge van de lage scholingsgraad in de regio was de vraag naar werk bij mannen hoofdzakelijk gericht op arbeidsintensieve bedrijven, terwijl de arbeidsreserve van vrouwen zich eenzijdig had geconcentreerd op de handels- en kantoorsector. Door de geringe dynamiek van de arbeidsmarkt bestond er in Limburg in het voorafgaande decennium geen aantrekkelijk vestigingsklimaat voor moderne ondernemers. Via scholingsmaatregelen kon daarin wel verbetering worden gebracht, maar dit was een lange weg, die veel tijd vergde. Voorlopig was de consequentie, dat steeds grote aantallen arbeidskrachten werden afgeschoven naar de categorie minder geschikten. Een proeve van een arbeidsmarktbalans uit 1982 moge daarvan een beeld geven. In dat jaar had Limburg ongeveer 1.080.000 inwoners. Het aantal werkzame personen werd geraamd op 368.000, 34% van de bevolking. Er waren 50.000 werklozen en niet minder dan 80.000 geheel of ten dele ongeschikten opgenomen in W.S.W.-, A.A.W.- of W.A.O.-regelingen. In de voorafgaande jaren had tegelijk met een werkloze zich telkens een kandidaat voor de arbeidsongeschiktheidsregelingen gemeld! Tenslotte mag op grond van vergelijking van percentages worden aangenomen dat er nog tenminste 20.000 vrouwen 'boven de arbeidsmarkt hingen', die zó lang buiten het arbeidsproces waren gebleven, dat zij het niet langer zinvol achtten zich als werkzoekenden te laten inschrijven. Nagenoeg 30% van de potentiële beroepsbevolking was niet in het arbeidsproces opgenomen.⁵⁵

Ondanks deze uitermate ongunstige uitgangssituatie is er geen reden voor

⁵³ Nijssen, o.c., p. 91-93.

⁵⁴ Nijssen, o.c., p. 81.

⁵⁵ Cijfers ontleend aan *Statistisch Overzicht Limburg 1981-1982*, Uitg. door de Samenwerkende Kamers van Koophandel en Fabrieken in Limburg.

pessimisme. Sedert 1979 zijn er tekenen die wijzen op echt gunstige perspectieven voor Limburg. Op de eerste plaats is de negatieve invloed van het buitenland geneutraliseerd. De pendelaars zijn inmiddels grotendeels teruggekeerd. Het is niet te verwachten dat in de nabije toekomst een eventueel groeiende vraag naar arbeidskrachten vanuit Duitsland of België spanningen op de arbeidsmarkt kan oproepen, zoals die zich in de zestiger jaren manifesteerden.

Vervolgens mag erop worden gewezen dat de economische inzinking van 1977 en volgende jaren in Limburg tot minder bedrijfssluitingen en massaoantslagen heeft geleid dan elders in het land het geval is geweest. De bedrijven die zich hier tijdens de crisistijd van 1965-1976 hadden weten staande te houden, beschikten kennelijk over een alleszins stabiele afzetmarkt en waren in staat hun plaats met succes te verdedigen.

Een derde niet onbelangrijk punt werd gevormd door de stijging van het Limburgse aandeel in het nationaal inkomen sedert 1979. Hoewel dat percentage nog altijd te laag is, moet uit de stijging een structureel herstel worden afgeleid.

De beduidende verbetering van de inkomenspositie per hoofd van de bevolking is – ten vierde – eveneens een bemoedigend aspect. Al van 1968 af wordt de afstand tussen het inkomen per hoofd in Limburg en dat in het Rijk kleiner. Tot 1978 was ongeveer de helft van de achterstand ingelopen. Latere cijfers zijn nog niet beschikbaar, maar indien de voortekenen niet bedriegen, zal binnen afzienbare tijd blijken dat de consumptieve mogelijkheden in de regio niet langer afwijken van die in geheel Nederland. Vooral voor de ontwikkeling van de verzorgende diensten is dit een hoopvol teken. In dit verband zij vermeld dat een aantal oorspronkelijke verzorgende diensten uit de sfeer van recreatie en transport hun positie inmiddels zodanig hebben weten te versterken dat zij een stuwend karakter verkregen, dat wil zeggen voor internationale markten gingen werken.

Het was een goede gedachte van het provinciebestuur – en daarmee komen wij aan het vijfde positieve punt – te proberen juist deze gunstige ontwikkeling in een deel van de dienstensector uit te buiten en te proberen de positie van deze stuwende diensten te versterken via de ontwikkeling van een Recreatief Overallplan, de oprichting van een congrescentrum in Maastricht en de uitbouw van het vliegveld te Beek. In deze sfeer kan een grondslag worden gevonden voor een samenhangende economische structuur die op haar beurt groei genereert.

Hier passen echter dadelijk ook weer enige minder positieve geluiden: zichzelf genererende groei is op langere termijn alleen mogelijk, indien ook de financiering van die groei is verzekerd. Vooral voor het ontstaan van

nieuwe initiatieven is de aanwezigheid van een redelijk kapitaalvoorraad en van een behoorlijke hoeveelheid besparingen van groot belang. De vermogensposities in Limburg zijn echter nog altijd deplorabel. Ook al is het vermogen per inwoner vergeleken met het Rijk sedert 1924 vrijwel ononderbroken gegroeid, de achterstand ten opzichte van het rijksgemiddelde draagt nog altijd zeker 30-35%. De kleinschalige besparingen komen nog altijd in hoofdzaak ofwel bij pensioenfondsen ofwel bij spaarbanken terecht. Beide soorten instellingen zijn weinig actief bij bedrijfsinvesteringen. Het is ook niet hun taak. Het gevolg is evenwel dat uitsluitend het provinciaal bestuur en het LIOF optreden als kapitaalverstrekkers voor het bedrijfsleven. De eerstgenoemde kan geen particuliere middelen aantrekken om meer financiële armslag te krijgen, de tweede doet dat in ieder geval nog niet.

Ook de situatie op de arbeidsmarkt is nog niet gunstig. Weliswaar is de regionale component in de werkloosheid – d.w.z. het verschil tussen het percentage werklozen in Nederland en dat in Limburg – de laatste jaren niet meer gestegen en is het denkbaar dat de regio binnenkort in staat zal zijn de jaarlijkse aanwas van schoolverlaters op de arbeidsmarkt ongeveer op te vangen door de traditionele achterstand van het bedrijfsleven in technologisch opzicht verloopt de daling van de werkloosheid erg langzaam. De voormalige directeur van het Centraal Planbureau, Prof. De Wolff, heeft in 1958 al becijferd,⁵⁶ dat in een hoog ontwikkelde economie ongeveer 60% van de totale economische groei wordt aangewend voor productiviteitsverbetering, zodat een groei van 3.5% per jaar nodig is om de jaarlijkse aanwas op de arbeidsmarkt op te vangen. In Limburg, met zijn traditioneel te hoge loonquote, is het nodig wezenlijk meer dan 60% van de groei aan productiviteitsverbetering te besteden, wil deze provincie niet binnen afzienbare tijd opnieuw ten offer vallen aan een structurele crisis. Dit impliceert dat structuurverbetering van de economie en vermindering van de werkloosheid in dit gewest sociaal-economische doelstellingen zijn, die elkaar uitsluiten, zolang de autonome groei niet hoger is dan ongeveer 5% van het Bruto Regionaal Product. Het is te betwijfelen of het gewest in staat zal zijn gedurende een reeks van jaren zo'n hoog groeipercentage te bereiken. Het is nog meer te betwijfelen of gedurende een lange termijn de bereidheid zal blijven bestaan de voor een dergelijke groei noodzakelijke offers te brengen.

⁵⁶ Ph. de Wolff, De economische aspecten van de ontwikkeling in Nederland in de komende twintig jaar, in: *De Ingenieur*, 4 april 1958, A171-A177.

Hoe het ook zij, het is evident dat er sedert enkele jaren in Limburg weer vertrouwen bestaat in de toekomst, een essentiële voorwaarde om uit het diepe dal te komen. Het is evenwel ook zo, dat Limburg worstelt met een formidabele achterstand ten opzichte van de rest van het land. Onder die omstandigheden dient van het provinciebestuur te worden verlangd, dat het doorgaat zonder aanzien des persoons de vinger te leggen op de diepe wonden en alle legale middelen te baat neemt om verbeteringen in de economie van het gewest te bewerkstelligen. Een van de essentiële voorwaarden daartoe is versterking van de samenhang in de sociaal-economische structuur. Gezien de traditionele achterstanden op dit terrein impliceert zo'n beleid versterking van de dienstverlening door bevordering van de daarin aanwezige stuwende elementen. Het vliegveld biedt een van de weinig actuele mogelijkheden in dit opzicht. Een ander vitaal punt is vergroting van de arbeidsproductiviteit door stimulering van een innovatiebeleid. Het ligt voor de hand in dat verband onder meer aan het Tweewegkabelexperiment en andere mogelijkheden tot stimulering van automatisering te denken. In sociaal-cultureel opzicht dient het accent te blijven vallen op verbetering van de beroepskwalificaties van de werkzoekenden. Er zullen nog lang offers en voorzieningen nodig zijn wil de gewestelijke arbeidsmarkt aan ondernemers met moderne bedrijven die goede winstverwachtingen kennen, aantrekkelijke vestigingsmogelijkheden bieden. In politiek opzicht zal een hele moeilijke beslissing moeten worden genomen. Wil Limburg in de toekomst in staat zijn zichzelf vooruit te helpen, dan zal het sociaal-economisch beleid duidelijk door één enkel politiek lichaam moeten worden gestuurd. Het ligt in de rede dat dit de provincie is en dat de gemeenten hier geen taak hebben – ook niet een afgeleide. Consequentie van zo'n constructie is dat de gemeenten zich ook niet bemoeien met de ruimtelijke en milieuhygiënische aspecten van het sociaal-economisch beleid en dat kwesties op dit terrein op provinciaal niveau worden opgelost. Het woord oplossen dient hier overigens letterlijk te worden genomen. Het mag niet zo zijn, dat dit soort consequenties gemakshalve wordt vergeten, maar het is erger als provincie en gemeenten voortgaan elkaar 'zwarte pietten toe te spelen' vanwege ruimtelijke en milieuhygiënische problemen, verband houdend met de economische groei.

Tenslotte denk ik dat een situatie, waarin een gewest zichzelf probeert vooruit te helpen, schreeuwt om mogelijkheden de eigen investeringen ook zelf te kunnen financieren. Er zullen middelen moeten worden beraamd, om de nog altijd bescheiden eigen besparingen rechtstreeks naar eigen investeringen te leiden, zodat ò de financieringsmogelijkheden voor de noodzakelijke investeringen worden verbeterd ò mogelijkheden worden geschapen

om het rendement op de besparingen te vergroten, zodat de vermogens autonoom groeien. Dit aspect is van uitzonderlijk belang. In de voorafgaande beschouwingen is herhaaldelijk de nadruk gelegd op de eeuwenoude zwakke inkomens- en vermogensstructuur van het gewest. Zolang Limburg in dit opzicht niet vergelijkbaar is met de rest van Nederland zullen bestedingen en investeringen achterblijven en zal het gewest afhankelijk zijn van door buitenstaanders geïnitieerde vormen van welvaartsstijging. In zulke gevallen zal de welvaart van het gewest blijven drijven op een kurk. Als die kurk wordt weggenomen ontstaat precies als voorheen onmiddellijk een structurele crisis die enkele tientallen jaren lang aansleept. Nu de inkomensverhoudingen belangrijke verbeteringen vertonen, zal het accent moeten vallen op versterking van vermogensposities en aanwending van die vermogens voor investeringen. Er kan worden gedacht aan het plaatsen in de provincie van obligatieleningen door het Liof, waarop de industriebank de eerste jaren een redelijke rente vergoed, waarna deze obligaties geleidelijk – naar keuze van de belegger – kunnen worden omgezet in risicodragend kapitaal bij nieuw gevestigde bedrijven die hun aanloopmoelijkheden achter de rug hebben.

Ik wil eindigen met een paradox. Driemaal heeft Limburg een industrialisatiegolf over zich heen zien komen. Driemaal is het een of twee generaties lang redelijk gegaan en is in de derde generatie de grote ineenstorting gekomen. Voor het eerst wil het provinciebestuur nu zelf een oplossing vinden, maar wil dit bestuur voorkómen dat de welvaart van dit gewest ook de vierde keer een afgeleide is, die verdwijnt als de motor van de economische groei met contractieverschijnselen wordt geconfronteerd, dan zal dat provinciebestuur nog vaak zware pressie op alles en iedereen moeten uitoefenen. Ik voorspel de Limburgse lobby nog een fraaie toekomst en verwacht dat de rest van Nederland zich nog wel eens zal ergeren aan de luidkeels voor hun belangen vechtende Limburgers.